

Lietuvos kultūros paveldo mokslinis centras

Gyvenviečių ir keramikos raida baltų žemėse

Mokslinių straipsnių rinkinys

"SAVASTIS"

Vilnius 1994

PRATARMĖ

Leidinys „Gyvenviečių ir keramikos raida baltų žemėse” skirtas archeologinių konferencijų „Gyvenvietės nuo seniausių laikų iki XIV amž.” (1992 metai) ir „Keramika - etninis požymis” (1990 metai) medžiagai skelbtį.

Straipsnių rinkinys susideda iš trijų dalių. Pirmojoje - straipsnių autorai nagrinėja gamtos įtaką žmonių materialinės ir dvinės kultūros raidai baltų teritorijoje akmens ir žalvario amžiuose. Tam skirti L.Daugnoros ir A.Girininko straipsniai. Juose, remiantis paleoosteologiniais ir žiedadulkių tyrimo duomenimis, parodoma gamtos įtaka gamybinio ūkio raidai.

Antroje dalyje nagrinėjami gyvenviečių, pastatų, įvairių statinių raidos ypatumai priešistoriniai laikais. Ypač reikšmingas E.Šmidto straipsnis, skirtas rytinių baltų gyvenviečių-piliakalnių žalvario amžiuje tyrinėjimams ir J.Genio - vakarinių baltų miesto tipo gyvenviečių formavimosi ypatumams I ir II tūkstantmečio riboje. Iš V.Juodagalvio straipsnio pirmą kartą sužinome apie statybos ir gyvenviečių formavimąsi pietinėje Lietuvos teritorijoje akmens amžiuje.

Problemiškumu išskiria G.Zabielas straipsnis, skirtas Velikuškių (Zarasų raj.) piliakalnio tyrimo istorijai ir piliakalnio-kapyno problemai spręsti. Šio straipsnio išvados rodo, kaip reikia kritiškai įvertinti istorinius duomenis ir archeologinę medžiagą bei ją labai atsargiai interpretuoti.

Visų archeologų nuomonės sutampa, kai teigiama, kad keramika yra vienas iš pagrindinių etninių požymių, igalinančių nustatyti genčių ar atskirų bendruomenių teritorijas, jų egzistavimo laikotarpį. Pagal keramikos ypatumus buvo išskirtos akmens, žalvario ir geležies amžiuose egzistavusios archeologinės kultūros. Trečias straipsnių skyrius ir skirtas keramikos, kaip svarbiausio etninio požymio, problemoms nagrinėti.

Vienas reikšmingiausių straipsnių, skirtų rytų baltų teritorijoje nepertraukiamai keramikos raidai nagrinėti, paruoštas trijų autorių: A.Miklajevo, A.Mazurkovičiaus ir G.Zajcevos, kurie kruopščiai ir nuosekliai tyrinėja pietinėje Pskovo srityje neolito, žalvario ir ankstyvojo geležies amžiaus gyvenvietes. Autoriai įrodinėja, kad keramika, kokia yra pastebima ankstyvajame neolite, nuosekliai vystėsi iki pat geležies amžiaus. Tai rodytų nepertraukiamą baltiškos kultūros vystymąsi vietoje - šiaurinėje Baltarusijoje ir pietinėje Pskovo srityje.

To paties regiono neolitinės ir senojo žalvario amžiaus keramikos ypatumus nagrinėja ir E.Zajkovskis. Jis parodo, kad lyginant I-ojo tūkstantmečio pr. Kr. keramikos ornamentiką su akmens amžiaus ir žalvario amžiaus Narvos kultūros keramikos ornamentika matyt ryškus perimamumas. Šie autoriaus duomenys labai svarbūs etninės istorijos klausimų tyrinėjimams.

Keli straipsniai skirti akmens ir žalvario amžiaus keramikai iš pietinių baltams teritorijų, kurios atskirais istoriniais laikotarpiais archeologų ir kalbininkų yra laikomos baltiškomis sritimis. E.Kalečic straipsnis skirtas Dnepro aukštupio, N.Krivalcevičiaus - Polessės keramikos istorijai, M.Černiavskio - šiaurės vakarinės Baltarusijos teritorijoje egzistavusios Nemuno kultūros keramikai. Pastarieji straipsniai, matyt, sudominis archeologus ir etninės istorijos tyrinėtojus, nustatant pietinių genčių įtakos dydį ir reikšmę akmens ir žalvario amžiaus formuojantis baltiškai kultūrai. Pietvakarių ir vakarinių baltų kultūros istorijai svarbūs V.Juodagalvio ir A.Kosko straipsniai. Ypač reikšmingos pastarojo autoriaus išvados apie tai, kad akmens ir žalvario amžiais tarp baltiškose ir dabartinės Lenkijos teritorijose gyvenusių genčių būta abipusės įtakos formuojantis jų kultūrai.

Knyga gausiai iliustruota tyrinėtojų piešiniais, nuotraukomis. Be šiame straipsnių rinkinyje skelbiamas medžiagos negalės išsiversti né vienas archeologas ar baltų genčių istorijos tyrinėtojas. Straipsniuose pateikiama duomenys yra sukaupti per keletą dešimtmečių ir parodo pastaruju metų lietuvių, baltarusių, rusų, lenkų archeologų tyrinėjimų lygi bei teorinių išvadų reikšmę.

Algirdas Girininkas

Gamtos įtaka žmonėms holocene Kretuono apyežeryje

Algirdas Girininkas

Naujausi archeologiniai, paleoosteologiniai ir palinologiniai tyrinėjimų duomenys iš archeologinių paminklų, esančių prie Kretuono ežero, rodo, kad gamtinės sąlygos turėjo didelę įtaką, gal net lemiamą, formuojantis šio krašto žmonių ūkiui, jų dvinamiam ir visuomeniniam gyvenimui, etnokultūriams procesams. Šiame straipsnyje nagrinėsime gamtinių sąlygų kaitą ir poveikį gyventojams Kretuono apyežeryje nuo preborealio laikotarpio iki istorinių laikų.

Šių dienų Kretuono apyežerio orografiniai bruožai ir augalija

Kretuono ežeras telkšo tarp dviejų nevienodų orografiniu požiūriu teritorijų - pereinamoje zonoje tarp Žeimenos žemumos ir Švenčionių-Naročiaus aukštumų. Ežero baseinas apie $162,4 \text{ km}^2$ - priklauso Žeimenos baseinui. Ežeras negilus, vidutinis gylis siekia 5,2 m, vandens paviršius laikosi $145 \pm 0,5 \text{ m abs. aukštyste}$. Krantai lėkšti, kurie nuo ežero šiaurinės, rytinės ir pietinės pusės yra užpelkėję. I ezerą įteka 5 upeliai, iš kurių Žaugėdos upelis didžiausias. Išteka viena upė Kretuona - rytinis Žeimenio ežero intakas.

Nuo ežero į visas puses paviršiaus aukštėjimas laipsniškas, kai kur pastebimos ežerinės terasos. Vakarinė ežero pakrantės dalis smėlėta. Ten vyrauja limnoglacialinės nugaros. Vakariniu ežero pakraščiu tėsiasi sausi pušynai, apyežerio pietvakariuose per einantys į medžiais ir krūmais apaugusią žemapelkę. Užpelkėjusios ežero pakrantės tėsiasi pietiniame ežero gale ir pietryčiuose. Panašaus pobūdžio reljefas yra šiauriniame ežero gale, tik aukštesnės kalvos priartėjā arčiau ežero. Čia pakrantės apaugusios krū-

maiš ir eglynais, kalvos - pušynais. I rytus ir šiaurės rytus lyguminiai plotai nusausinti ir numelioruoti. Čia vietomis susidariusi durpių sluoksnių siekia iki 1,5 m. Už lyguminių paežerio plotų paviršius staigiai kyla ir pasiekia 180-185 m abs. aukštystę. Ten vyrauja moreninių priemolių kalvos. Didžiausią žmogaus poveikį patyrė šiaurės rytinė Kretuono ežero teritorija. Čia melioracijos metu buvo nusausinti užpelkėję plotai ir pakesta Žaugėdos upės vaga.

Kretuono ežero ir apyežerio raida holocene

Kretuono apyežerio reljefo, dirvožemio ir augmenijos įvairovė, savita hidrologija, didelis kiekis fitoplanktono sudarė labai geras sąlygas plisti įvairių rūšių augmenijai, veistis gyvūnams, paukščiams, neršti žuviams. Todėl nuo seniausių laikų Kretuono apyežeris buvo mėgiamas žmonių. Matyt, dėsniai, kad Kretuono apyežeryje šiuo metu žinoma virš 70 įvairių laikotarpinių archeologinių paminklų.

Pimosios žinios apie žmogaus veiklą prie Kretuono ežero siekia preborelio laikotarpį. Tuo metu Kretuono apyežeryje žmonės jau medžiojo. Ant kalvų, esančių šiaurinėje Kretuono ežero dalyje, buvo aptikti titnaginiai episvidriniai strėlių antgaliai. Čia, matyt, dar buvo medžiojami šiaurės elniai ir kiti miškatundrei būdingi žvėry.

Boreolio laikotarpiu dėl kritulių sumažėjimo Kretuono ežere susikaupdavo nedaug vandens. Jo lygis pastoviai laikėsi maždaug 150 m abs. aukštyste. Pradėjo formuotis dirvožemiai. Todėl susidarė palankios sąlygos augti miškams. Pagal šio laikotarpio žiedadulkių-sporų diagramas nustatyta, kad miškuose vyraovo beržynai ir pušynai, o vėlyvajame borealyje dar labiau padaugėjo pušynų bei lazdynų, alksnių ir guobų.

Boreolio laikotarpiu žmonės prie Kretuono ežero kūrėsi ant antros viršsalpinės terasos buvusiuose ežero pusiasaliuose 153-154 m abs. aukštyste prie ežeran įtekancių upių žiočių ar ištakų. Šiuo laikotarpiu

prie Kretuono ežero žinomas keturios mezolitinės stovyklavietės: Kretuono IV (Rėkučių), Pakretuonės IV, Pakretuonės V, Kretuonė kaimo 2-ra. Pirmųjų dviejų stovyklaviečių kultūrijuose sluoksniuose aptiktas inventorius artimas Kundos Pulli (Estija) tipo dirbiniams. Minėtose stovyklavietėse aptiktas dirbinių kompleksas rodo, kad žmonės vertėsi medžiokle, žvejyba, rinkiminiu ūkiu. Medžioklei, o ypač žvejybai tapus pagrindinėmis ūkio šakomis, gyventojai tapo sėslūs, pradėjo formuotis izoliuotos gentinės bendruomenės.

Drėgnui ir šiltu atlantiniu laikotarpiu suaktyvėjo Kretuono apyežerio dirvų plovimas, į ezerą pateko daug biogeninių elementų. Pietrytiname ir šiaurės rytiniam ežero pakraštyje prasidėjo paežerinių pelkių susidarymas. Apatiniai durpių sluoksniai iš Žemaitiškės 1-os gyvenvietės teritorijos datuoti radiokarbono metodu rodo čia durpėjimo procesą prasidėjus atlančio pirmoje pusėje ir viduryje (6510 ± 160 m. pr. Kr. - Vs-313). Padidėjus kritulių kiekiui ištékanti Kretuonos upė energingai gilino savo vagą, o tai sukėlė naują lėtą Kretuono ežero vandens lygio žemėjimą. Šiuo laikotarpiu ežere pasirodo salos. Dabartiniu metu Kretuono ežere nustatytos keturios ryškesnės vandens transgresijos ir trys regresijos (Girininkas A. 1990, pav. 3). Atlantiniu laikotarpiu Kretuono apyežeryje ēmė ryškėti augalinės dangos skirtumai. Vakarinėje ir šiaurės vakarinėje ežero pakrantėse ir teritorijoje tarp Žeimenio ir Kretuono ežerų, kaip ir ankstesniu laikotarpiu augo pušynai. Likusiose Kretuono apyežerio plotuose - priemolio ir seklaus smėlio dirvožemiuose išsigalėjo plėšalapiai medynai: ažuolynai, guobynai, liebynai, lazdynai. Paežerėse augo juodalksniai, o ežere - agaro riešutai.

Atskiruose miškų plotuose, kuriuose augo skirtinga augmenija, veisėsi skirtingų rūšių žvėry. Retus pušynus su jvairiarūšiu, daugiausia lapuočių ir jaunų pušynu pomiškiu, mėgo kilnieji elniai, tankesnius ir drėgnesnius miškus - šernai, stirnos ir kt. žvėry. Miškuose augo labai daug jvairių uogieno-

jų, grybų, lazdynų.

Padaugėjus vandenye biogeninių elementų, pagausėjus fitoplanktono, padaugėjo smulkų vandens gyvūnų bei jvairių rūšių žuvų. O ežero pakraščiuose ir pasirodžiusiose salose apie kurias augo meldai, švendrės, prieglobstį rasdavo jvairių rūšių paukščiai. Neatsitiktinai tokioje jvairaus augmenijos ir gyvūnijos kontakto zonoje kūrėsi žmonės. Kaip tik tokiose vietose, arti buvusio tuo metu vandens, ypač regresijų metu, aptinkamos velyvojo mezolito ir ankstyvojo neolito gyvenvietės. Apie šio laikotarpio gyventojų ūkj, buitį, tikėjimus daug duomenų suteikia Pakretuonės IV, Žemaitiškės 3B gyvenviečių tyrinėjimai. Jų kultūriniai sluoksniai datuojami V tūkst. pr. Kr. pabaiga-IV tūkst. pr. Kr. viduriu.

To meto žmonių prisitaikymą prie gamtinės aplinkos papildo paleoosteologiniai, archeologiniai ir palinologiniai gyvenviečių kultūrių sluoksnių tyrimų duomenys.

Paleoosteologiniai duomenys rodo, kad šiuo laikotarpiu Kretuono apyežerio gyventojų maisto racione didžiausią kiekį sudarė elniena (55-60%). Iš elnio kaulų buvo gaminama virš 50% visų kaulinių ir raginių namų apyvokos, medžioklės, žvejybos ūkyje vartojamų įrankių. Tai rodo, kad gyventojai tuo metu dažniausiai medžiodavo vakarinėje Kretuono apyežerio dalyje, kur augo reti pušynai su ataugančiu pomiškiu, nes ten veisėsi kilnieji elniai. Briedžių buvo sumedžiojama ketvirtadaliu mažiau nei elnių. Tai rodo, kad ir miškų, kuriuose mėgo veistis briedžiai, taip pat būta mažiau.

Ankstesnius duomenis patvirtina palinologiniai minėtų gyvenviečių kultūrių sluoksnių tyrinėjimai (pav. 1). Pavyzdžiui, ne tik Žemaitiškės 3-čioje, bet ir Žemaitiškės 1-oje gyvenvietėje apatiniuose durpių sluoksniuose, datuotuose VI-V tūkst. pr. Kr., apie 60-65% būta pušų žiedadulkių (Girininkas A. 1990, pav. 4), o Žemaitiškės 2-oje - iki 80% (Girininkas A. 1990, pav. 5).

Ypač daug duomenų apie gamtos poveikį žmonėms gauta tyrinėjant subborealinių laikotarpio pradžią. Tai atitinka ankstyvojo

neolito pabaigą ir vidurinijį neolitą (III tūkst. pr. Kr. pirmoji pusė). Apie šio laikotarpio gyventojų ūkj, buitį daug duomenų gauta tyrinėjant Kretuono 1B, Pakretuonės 1B, Žeimelio ežero 1-mą, Pakretuonės 3-čią ir kt. gyvenvietes.

Subborealiniu laikotarpiu pirmoje pusėje (Sb IV b periodas pagal Postą) ypač ryškios dvi vandens transgresijos ir dvi regresijos. Nuo jų priklausė gyvenviečių topografija. Dalis šio laikotarpio gyvenviečių aptinkama ant ežerų salpos arba ant pirmos viršsalpinės terasos.

Šiuo laikotarpiu, sumažėjus kritulių kiekiui, sumažėjo per Kretuono ežerą pratekančio vandens kiekis. Todėl dar labiau suintensyvėjo durpėjimo procesas, prasidėjės atlančio periodu pietinėse ir šiaurės rytinėse ežero dalyse. Iš šio laikotarpio esti storiausiai durpių sluoksniai, aptiki tyrinėjant subborealiniu laikotarpiu gyvenvietes. Šio laikotarpio durpių sluoksniai formavosi 1,1-1,25 m gylyje nuo dabartinio žemės paviršiaus Žemaitiškės 2-os ir Žemaitiškės 3-čios gyvenviečių teritorijoje (pav. 1-2).

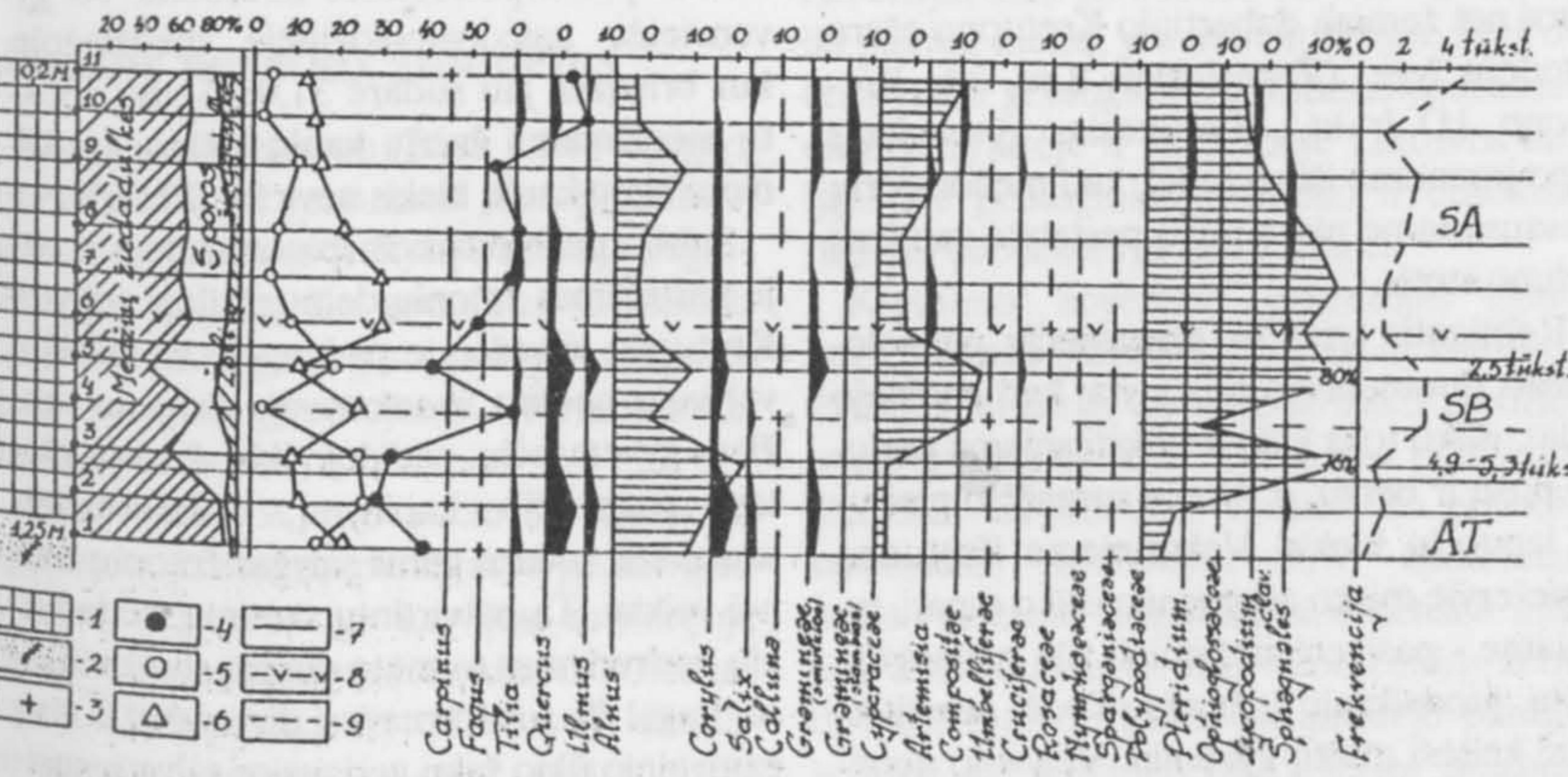
Pastarujų gyvenviečių kultūrijuose sluoksniuose esančių žiedadulkių tyrinėjimai rodo, kad Sb IV b periode miškų augalija pakito. Liepynai ir guobynai sausesnes

vietas užleido pušynams ir beržynams, padaugėjo juodalksnynų ir eglynų. Šiuo laikotarpiu išplitus pušyną su plačialapių medžių pomiškiu teritorijai, kilniųjų elnių kiekis žymiai nepakito. Kretuono 1B gyvenvietėje kilniojo elnio kaulų kiekis vis dar viršijo pusę visų medžiojamų žvérių kaulų kiekį - 50,49%. Pakitus miškų sudėčiai, nežymiai ēmė daugėti briedžių. Jie jau sudarė 12,5% visų aptiktų medžiojamų žvérių kaulų tarpe (žr. Daugnoras L., Girininko A. šiame leidinyje esantį straipsnį).

Subborealiniu laikotarpiu prie Kretuono ežero padaugėjo gyventojų ir vienalaikių gyvenviečių. Nors medžioklė ir žvejyba buvo rentabili, tačiau piltuvėlinių taurių kultūros gyventojų įtakoje čia gyvenusių Narvos kultūros gyventojų tarpe plito naminiai galvijai - smulkieji ir stambieji raguočiai. Jie visos paleoosteologinės medžiagos tarpe sudarė vos 1-3%.

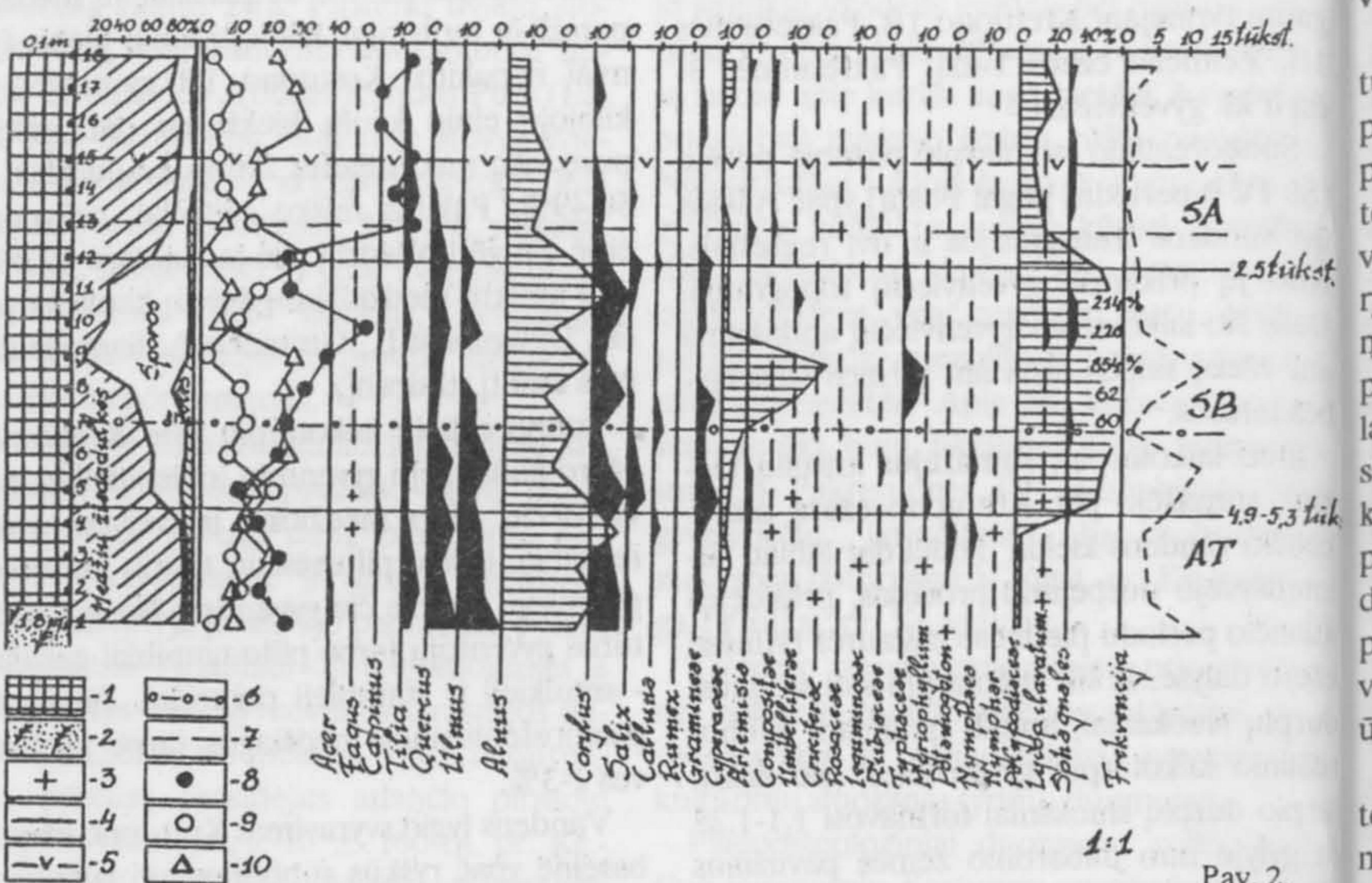
Vandens lygio svyravimai Kretuono ežero baseine ypač ryškūs subborealiniu laikotarpiu antroje pusėje (Sb III pagal Postą). Šiame laikotarpyje išskiriamos dvi labai ryškios regresijos, kai vandens lygis buvo apie du metrus žemiau dabartinio Kretuono ežero vandens lygio. Šiame subborealiniu laikotarpiu periode žinomas Kretuono 1D,

Žemaitiškės-II

1:1 Pav.1

Žemaitiškės - III

Pav. 2.

Kretuonų kaimo 1-ma, Žemaitiškės 1-ma, Žemaitiškės 3A, Kretuono 1C, Žemaitiškės 2-ra ir kitos gyvenvietės datuojamos III tūkst. pr. Kr. antraja puse ir II-ojo tūkst. pr. Kr. viduriu. Todėl šios gyvenvietės aptinkamos labai arti dabartinių ežero pakraščių, o kitos net žemiau dabartinio Kretuono ežero vandens lygio (Žemaitiškės 2-ra, 3A, Kretuono 1D ir kt.). Pastarąsias gyvenvietės tapo įmanoma ištirti todėl, kad melioratorių nusausintame plote buvo pastatyta vandens kėlimo stotis.

Remiantis tyrinėtų gyvenviečių palinologiniais duomenimis nustatyta, kad padidėjo eglių, išliko tokis kaip ir ankstesniame periodo pušų ir beržų, ir žymiai sumažėjo plačiųjų lapuočių kiekis. Vakariame Kretuono apyežeryje miško augmenija išliko tapati, rytiniame - pasiketė nežymiai. Čia padaugėjo eglių, juodalksnį ir beržų. Todėl neatsitinkinai keitėsi miškų gyvūnija. Vėlyvojo neolito laikotarpiu pastebimai mažėjo kilniųjų

elnių ir daugėjo briedžių, tačiau pastarieji persvaros dar nebuvę pasiekę.

Tik II-ojo tūkst. pr. Kr. viduryje, plintant tamsesniems-tankesniems miškams, juose galutinai ištvirtino briedžiai. Šio proceso išdavos ryškiai pastebimos Kretuono 1C gyvenvietės paleoosteologinėje medžiagoje, kur briedžiai jau sudarę 31,08% visų aptiktų medžiojamų žvérių kaulų kiekio, kai kilniojo elnio kaulų kiekis neviršijo 12,05%.

Subborealio laikotarpio antrojoje pusėje pastebimas žmonių demografinis pokytis. Kretuono apyežeryje padaugėjo vienalaikių vėlyvojo neolito ir ankstyvojo žalvario amžiaus gyvenviečių, padidėjo iki 1-2 ha jų plotas, pagausėjo kapinynų. Subborealinius sausmetis sudarę geras sąlygas žmonių ūkiui veiklai. Tą patvirtintų skėtinų žiedadulkių pasirodymas to meto durpių sluoksniuose. Pagal čia susiformavusį dirvožemį iš visų gamybinio ūkio šakų geriausios sąlygos susidarė plėtotis gyvulininkystei. Senojo žalvario

amžiaus antroje pusėje (1400-1100 m. pr. Kr.) naminių gyvulių kaulai jau sudarę 10% visų aptiktų gyvenvietėse kaulų kiekio.

Subborealio laikotarpio pabaigoje - II tūkst. pr. Kr. pabaigoje-I-ojo tūkst. pr. Kr. pirmajame ketvirtelyje - įvyko žymūs klimato pokyčiai. Pastebimas žymus padrėgnėjimas, todėl Kretuonos upelis vėl ėmė gilinti savo vagą. Tačiau Kretuono ežero vandens lygi ryškiau nepažemino. Šiaurės rytinėje, šiaurinėje bei pietinėje Kretuono apyežerio dalyje prasidėjo smarkus durpėjimo procesas. Šio laikotarpio gyvenviečių kultūrinuose sluoksniuose susikaupusių sporų žiedadulkių kiekis rodo, kad Kretuono apyežeryje padaugėjo eglynų (ypač šiaurinėje ir rytinėje dalyje), sumenko plačialapiai miškai, tačiau padaugėjo beržynų. Tai buvo susiję su dirvožemio nujaurejimu ir, matyt, žmonių ūkine veikla.

Padrėgnėjus, žmonės ēmė keltis gyventoliu nuo dabartinių ežero pakrančių. Formuojantis teritorinėms bendruomenėms, pasirodė pirmieji piliakalniai. Rytinėje Kretuono ežero pakrantėje įsikūrė viena iš didesnių bendruomenių, kuri ištvirtino Reškutėnų piliakalnyje. Padidėjus gyventojų skaičiui, buityje plačiau ēmus vartoti metalą, išaugo gamybinio ūkio lygis. Naminių gyvulių kiekis jau pasiekė 50-70% visų aptiktų kaulų kiekio.

Gamtos poveikis žmonėms

Kokie yra Kretuono (Rytų Lietuva) apyežerio gamtiniai ypatumai? Kuo jie išskiriа iš kitų Lietuvos ir Rytų Pabaltijo regionų? Kokia įtaka šie gamtiniai savitumai, formavęsi nuo geologinių laikų iki šios dienos, turėjo gyventojams, formuojantiesi ūkiui ir etnosui?

Rytų Lietuvos, tuo pačiu ir Kretuono apyežerio, kristalinis pamatas, lyginant jį su Vakaru Lietuvos ir Latvijos teritorijoje esančiu - yra skirtingas (Motuza G., Girininkas A. 1989, pav. 1). Rytų Lietuvoje kristalinį pamatą - įvairios uolienos - sudaro juostas, nutiessias šiaurės rytų-pietvakarių kryp-

timi, o Vakaru Lietuvoje uolienos išsidėščiusios izometriškai be aiškios orientacijos. Skirtumai esti kristalinio pamato gravitaciuniuose ir magnetiniuose laukuose. Rytų Lietuvos zonoje labai ryškios linijinės magnetinės anomalijos, ištęstos šiaurės rytų-pietvakarių kryptimi, o padidinto magnetinumo uolienų plotas ryškus Vakaru Lietuvos. Rytų ir Vakaru Lietuvos vėlesnė geologinė raida taip pat skirtinė. Šių plotų geologinės sandaros ypatumai formavosi ir buvo paveldimi per visą geologinę mūsų krašto istoriją ir galiausiai atispindi paviršiaus ir reljefo formų kompleksą išsidėstymę po paskutinio apledėjimo. Skirtingas dirvožemis ir reljefas turėjo didelės įtakos augmenijos, gyvūnijos vystymosi raidai bei etnokultūrinių sričių formavimuisi.

Skirtumų Rytų ir Vakaru Lietuvos gyventojų materialinėje ir dvasinėje kultūroje yra daug. Daug pavyzdžių galima patiekti iš etnokultūrinių istorijos. Vienas iš ryškesnių yra neolitinė Narvos kultūra, kurioje nuo pat jos susiformavimo pradžios ēmė ryškėti vakarinė ir rytinė teritorija, besiskirianti materialine bei dvasine kultūra (Girininkas A. 1985, p. 119-134). Šie aukščiau nurodyti Narvos kultūros skirtumai buvo rytinių ir vakarinių baltų kultūros susidarymo užuomazga. Todėl galima drąsiai teigti, kad šios baltų kultūros sritys, kaip jos formavosi nuo mezolito iki pat šių dienų, yra neatsitiktinės. Ši procesą veikė geologiniai, gamtiniai ypatumai esantys rytinėje ir vakarinėje Lietuvos dalyje. Šie geologiniai-gamtiniai ir etnokultūriniai procesai yra neatsiejami.

Kretuono apyežerio gyventojai ilgiau negu Vakaru Lietuvos, Latvijos ar buvusios Prūsijos teritorijų gyventojai išliko medžiojtojais ir gyvulininkais. Perėjimas prie žemdirbystės čia užtruko. Kodėl? Šio proceso svarbiausia priežastimi buvo nederlinga žemė - smėlynai, užpelkėjusios vietos ir miškai. Žiedadulkių tyrimų duomenimis žemdirbystė rytinėje Lietuvos pradėjo plačiau įsigalėti tik subatlantyje, geležies amžiaus pradžioje apie 5-6 a. pr. Kr. Tai atispindi

sporū žiedadulkų analizės duomenyse, gautuose iš Žemaitiškės 2-ros gyvenvietės. Čia tik 0,65 m gylyje (pav. 1) aptiktos pirmosios varpinių javų žiedadulkės. Tuo tarpu Vakarų Lietuvoje (Šventosios 6-ta gyvenvietė) jau III tūkst. pr. Kr. pabaigoje buvo aptikti šerytės grūdai bei medinių arklų išaros (Rimantienė R. 1992, p. 125, fig. 14). Tai rodo, kad tik gamtinė salygu įtakoje Rytų ir Vakarų Lietuvoje jau nuo neolito laikų formavosi skirtingos ūkio šakos: rytuose - medžioklė ir gyvulininkystė, žvejyba, vakaruose - žemdirbystė, gyvulininkystė, medžioklė ir žvejyba (eilišumas rodo ūkio šakos svarbą). Taip atsitiko todėl, kad Rytų Lietuvoje daugiau naudos duodavo medžioklę sau- suose ir lengvai prieinamuose miškuose negu daug darbo reikalaujanti žemdirbystė, kuri negalėjo vystytis ne dėl technikos lygio, bet dėl dirvožemio struktūros.

Gamtinės salygos lėmė ir gyventojų socialinės struktūros formą atskiruose regionuose. Rytų Lietuvoje geri medžiokliai tapo gerais kariais. Nederlingos žemės vertė Rytų Lietuvos gyventojus pelno ieškoti ne tik natūraliai besivystančiose ūkio šakose, bet ir pasipelnyme iš karinių išpuolių. Todėl neatitiktinai pirmieji piliakalniai susiformavo rytinių baltų žemėse, o brūkšniuotosios keramikos kultūra (I tūkst. pr. Kr.-IV a. po Kr.) kaip tik plito iš rytinių baltų teritorijų į aplinkines žemdirbyste besiverčiančią gyventojų sritis, matyt, karinių išpuolių forma.

Gamtinės salygos nulėmė ir tai, kad formavosi rytinių ir vakarių baltų kultūrinės grupės. Šis formavimasis procesas prasidėjo jau ankstyvajame ir viduriniame neolite, kai rytinių prabaltų teritorijoje pasirodė medžioklė ir žvejyba besiverčiančią šukinės-duobelinės keramikos kultūros genčių, kurios sustiprino medžiokiškai ir žvejybos tradicijas ir čia rado žymiai palankesnę dirvą: pri- tapo ir turėjo net didelės įtakos besiformuojančių rytinių baltų antropologiniams tipui. Tuo tarpu vakarinėje prabaltų teritorijoje šukinės-duobelinės keramikos kultūros gyventojai nepritapo ir žymesnės įtakos Narvos kultūros gyventojams nepaliko - nepri-

tapo prie žemdirbystei tinkamo landšafto bei gyventojų ūkio. Ir atvirkščiai: virvelinės keramikos kultūros gyventojai III tūkst. pr. Kr. pab.-II tūkst. pr. Kr. pradžioje, nešantys gamybinio ūkio pradmenis, didesnę veiklos dirvą rado kaip tik toje gamtinėje aplinkoje, kuri tiko žemdirbystei, o būtent, vakarinėje Lietuvoje. Rytinėje prabaltų teritorijoje jie nepritapo ir todėl kalbėti apie virvelinės keramikos kultūros lemiama įtaką formuojančius baltams, negalima.

Be to, nevienoda baltų genčių geografinė padėtis, gamtinė aplinka ir ūkio struktūra nulėmė ir Lietuvos valstybės formavimosi vietą. Gamtinė aplinka ir ūkinė struktūra suformavo tokius lietuvių genties bruožus (lietuvių, lyginant su kitų baltų genčių teritorija, gyvenamoje vietoje buvo nederlingos žemės, žemės ūkis buvo nerentabilus, ji tiko tik gyvulininkystei bei medžioklei, o gyvulininkai bei medžiotojai buvo geri kariai), kurie nulėmė, kad kitas baltų gentis iš jų teritorijas sujungė kaip tik karinga lietuvių gentis.

Reziumuojant galima pasakyti, kad ūkinį, socialinių ir etnokultūrinių struktūrų formavimasis yra visapusiškai susijęs su gamta.

LITERATŪRA

1. Girininkas A. Kretuonas. Vidurinis ir vėlyvasis neolitas. Vilnius, 1990, p. 111.
2. Motūza G., Girininkas A. Lietuvos geologinė sandara ir etnogenezė / Vakarų baltų archeologija ir istorija. Klaipėda, 1989, p. 3-13.
3. Rimantienė R. The Neolithic of the Eastern Baltic // Journal of World Prehistory. Vol. 6, No 1, New York, London. 1992, p. 97-143.
4. Girininkas A. Narvos kultūros raida // Lietuvos archeologija. V., 1985, t. 4. p. 119-134.

ILIUSTRACIJOS:

Pav. 1. Žiedadulkų diagrama. Žemaitiškės 2-ra gyvenvietė:

1. Durpės
2. Durpės su smėliu
3. Žiedadulkų mažiau 1%
4. Pušų žiedadulkės
5. Beržų žiedadulkės
6. Eglių žiedadulkės
7. Ribos tarp klimatinių periodų
8. Riba, kai pasirodo medžių anglys
9. Riba suardytų žiedadulkų

Pav. 2. Žiedadulkų diagrama. Žemaitiškės 3-čia gyvenvietė:

1. Durpės
2. Durpės su smėliu
3. Žiedadulkų mažiau 1%
4. Ribos tarp klimatinių zonų
5. Riba, kai pasirodo medžių anglys
6. Žolių žiedadulkės
7. Suardytų žiedadulkų riba
8. Pušų žiedadulkės
9. Beržų žiedadulkės
10. Eglių žiedadulkės

NATURAL INFLUENCE ON PEOPLE ON THE KRETUONOS LAKESIDE IN HOLOCEN

A.Girininkas

SUMMARY

What are natural peculiarities of the Kretuonas lake side (East Lithuania)? What does distinguish it from the other regions of Lithuania and East Baltic area? What influence had these natural peculiarities which were developing from geological times till our days on people, economical development and ethnoscene?

Cristal base of the Eastern Lithuania, thus of the Kretuonas lakeside in comparison with the base in the territory of the Western Lithuania and Latvia is different (Motūza G., Girininkas A. 1989, Fig. 1). The cristal base - various rocks - of the Eastern Lithuania consist of zones streteching towards North-East - South-West. Rocks in the Western Lithuania are situated isometrically, without distinct orientation. Differences are in

the field of gravitation and magnetic field of the cristal base. In the eastern Lithuania zone linear magnetic anomalies spreading towards North-East - South-West are very distinct, rock area of increased magnetism is marked out in the Western Lithuania. Further geological development is also different in the Eastern and Western Lithuania. Geological structural peculiarities of these areas were developing and being adopted during the whole geological history of our land and, finally, are reflecting in the location of complexes of surface and relief forms, formed after the last icing. Different soil and relief had great influence on the development of flora and fauna, and the formation of ethnocultural areas.

There are many differences between material and spiritual culture of the inhabitants of the Eastern and Western Lithuania. Many examples can be given from the ethnocultural history. One of the most distinct is the neolithic Narva culture, from the very beginning of the development of which Western and Eastern territories differing in their material and spiritual culture were distinguished. Those above mentioned differences in the Narva culture were rudiments in the formation of the Eastern and Western Baltic cultures. So, we care affirm, that these spheres of the Baltic culture and the way they were developing from the Mezolithic age until our days are not accidental. This process was affected by geological, natural peculiarities in the Eastern and Western parts of Lithuania. These geological-natural and ethnocultural processes are unseperable.

Inhabitants of the Kretuonas lakeside remained hunters and stockbreeders longer than inhabitants of the territories of the Western Lithuania, Latvia and former Prussia. Transition to agriculture was detained here. Why? The main reason of this process was fertile soil - sandy lands, swampy areas and forests. According to palynological datum agriculture in the Eastern Lithuania began taking roots in the Subboreal period only, at the beginning of the Iron age, around 5-6 c.

datum received in Žemaitiškė the 2nd settlement. Here in the depth of 0,65 m only (Fig. 1) the first pollen of grain crops were found. While in the Western Lithuania (Šventoji the 6th settlement) foxtail corn and parts of a wooden plough were detected at the end of the III rd mil. B.C. even (Rimantienė R. 1986, p. 29). This shows, that under the influence of natural conditions only different branches of economy were developing in the Eastern and Western Lithuania since Neolithic times already: hunting, stock-breeding and fishing in the East, agriculture, stock-breeding, hunting and fishing in the West (sequence shows the importance of the branch). It happened because hunting in the Eastern Lithuania was more of use in dry and easily available forests while agriculture requiring much work could develop without some technical level but not because of the soil structure.

Natural conditions predetermined inhabitants from of social structure in different regions. Infertile soil predetermined, that good hunters became good warriors. Fertile soils forced inhabitants of the Eastern Lithuania to seek profit not only in the branches which were developing naturally but also in warrior sorties as well. It was not accidentally that the first mounds were formed in the Eastern Balts lands, and the Rusticated pottery culture (1 mil. B.C.-IV c. A.D.) was spreading from the territories of the Eastern Balts to neighbouring territories where people earned their living by agriculture with the help of warrior sorties.

Natural conditions predetermined also that cultural groups of Eastern and Western Balts were forming. This process began in the early and the middle Neolithic age already when tribes of Comb-pit marked pottery culture earning their living by hunting and fishing appeared in the territory of the Eastern pro-Balts. They strengthened their hunting and fishing traditions and found here more favourable ground: they took up with and even had great influence on the developing anthropological type of the Eastern

Balts. While in the territory of the Western pro-Balts inhabitants of the Comb-Pit marked pottery culture didn't take with the inhabitants of the Narva culture and didn't make great influence on them - they took up neither with the landscape fit for agriculture nor with the household. On the contrary: at the end of the 3rd mil. B.C.-at the beginning of the 2nd mil. B.C. inhabitants of the Corded ware culture bearing rudiments of economy found more favourable ground just in the natural environment which was fit for agriculture, that is in the Western Lithuania. They didn't take up with the Eastern territory of the pro-Balts, so, it is impossible to speak about the decisive influence of the Corded ware culture on the development of Balts.

Besides, different geographical situation, natural environment and economic structure of Baltic tribes predetermined the place of formation of Lithuania as a state.

Natural environment and economic structure formed such features of Lithuanian tribe (in the place where lithuanian lived in comparison with the territory of other Baltic tribes, soil was fertile, agriculture unprofitable, it was fit for stock-breeding and hunting only, but stock-breeder and hunters were good warriors) which predetermined that other Baltic tribes and their territories were joint together by a bellicose tribe of lithuanians.

Summing up we can say, that formation of economical, social and ethnocultural structures is closely connected with nature

Kretuono apyežerio gyvenviečių dirbinių paleoosteologija

Linas Daugnora,
Algirdas Girininkas

Prie Kretuono ežero (Švenčionių raj., Švenčionelių apyl., Reškutėnų k.) buvo tyrinėtos vidurinio (Kretuono 1B), vėlyvojo neolito (Žemaitiškės 2-a) ir senojo žalvario amžiaus (Kretuono 1C) gyvenvietės. Šių gyvenviečių kultūriuose sluoksniuose aptikta daug iš paleoosteologinės medžiagos pagamintų dirbinių. Jų daugiau kaip 800 vnt. kurie naudojami medžioklei, žvejybai, rinkiminiam ūkiui bei ginklų, papuošalų ir namų apyvokos daiktų gamybai.

Šių gyvenviečių kultūrių sluoksnių tyrinėjimai parodė, kad visose gyvenvietėse maža titnaginių dirbinių. Ši situacija pasidarė todėl, kad Rytų Lietuvoje nebuvvo kokybiškos titnago žaliavos, kurių įsivežti iš kaimynų ne visada galėjo, nes atskirais laikotarpiais buvo nuo jų izoliuoti. Todėl gyventojai medžioklės ir žvejybos ūkiui skirtus įrankius stengėsi pasigaminti iš vietinės žaliavos - kaulo-rago, akmens, medžio ir kt.

Detalių gyvenviečių kultūrių sluoksnių paleoosteologinės medžiagos tyrimai atspindi gyventojų ūkinės veiklos pobūdį, patikslina to meto įrankių gamybos technologiją, kartu nušviečia atskirus dvasinio gyvenimo momentus.

Tenka pažymeti, kad gausus kaulorago dirbinių panaudojimas minėtose ūkio šakose yra ne lokalinio pobūdžio, o apima plačią teritoriją, ten kur neolito-senojo žalvario amžiaus laikotarpiu buvo paplitusi Narvos kultūra. Todėl šie Kretuono apyežerio gyvenviečių dirbinių paleoosteologiniai tyrimai prisideda prie at-

skirų gyvenviečių kultūrinės priklausomybės nustatymo, nes įrankių gamybos technologija atskirose archeologinėse kultūrose yra skirtinė. Jos tyrimai palengvina archeologinių paminklų chronologijos nustatymą bei prisideda prie to meto pasaulėžiūros išaiškinimo.

Klimatas, gamta

Tyrinėti paminklai prie Kretuono ežero apima atlantinio periodo pabaigą (Kretuono 1 B gyv.), subatlantinio periodo pradžią (Kretuono 1 C gyv.).

Atlantinio laikotarpio pabaigoje, be vyraujančių tuo metu pušynų, plačialapių medynų: guobų, liepų, ažuolų - ēmė plisti eglės, labiau nukalkėjusių dirvų plotuose atsiraðo eglynai. Tuo metu retą sausą mišką su plačialapių medynų pomiškiu mėgo kilnieji elniai (*Cervus elaphus*) (Паавер К.Л. 1965, c. 356). Todėl nenuostabu, kad šiuo laikotarpiu paleoosteologinėje medžiagoje (Kretuono 1 B gyv.) jų aptinkama daugiausia (lent. 1).

Vélesniame subboreilio laikotarpyje Kretuono apyežeryje įvyko didelės mišku augalijos permainos. Rytų Lietuvoje priklausantį ryškesnei kontinentinei zonai (lyginant su Vakaru Lietuva ir Latvija) šiuo laikotarpiu dar labiau išryškėjo sauso klimato padariniai. Atlantyje susidariusios pelkės pradžiūvo, jose ēmė vyrauti juodalksnynai ir eglynai. Liepynai ir guobynai sausesnes dirvas užleido beržynamsir pušynams, įsitvirtino eglynai (Гирининкас А. 1990, рис. 4,5). Pastebimai mažėjo kilnių elnių, daugėjo briedžių (*Alces*, *Alces*), nors persvaros briedžiai prieš elnius dar nebuvvo pasiekę (Žemaitiškės 1,2 gyvenvietės) (Гирининкас А. 1990, таб.)

Subatlantiniu periodu klimatui atvėsus ir padėgnėjus, suintensyvėjo dirvožemiu jaurėjimas, išplito eglynai, sumenko plačialapiai medynai. Miškuose įsitvirtina briedžiai (31,09%). Tai pastebima iš Kretuono 1 C gyvenvietėje aptinktos paleoosteologinės medžiagos (lent. 5).